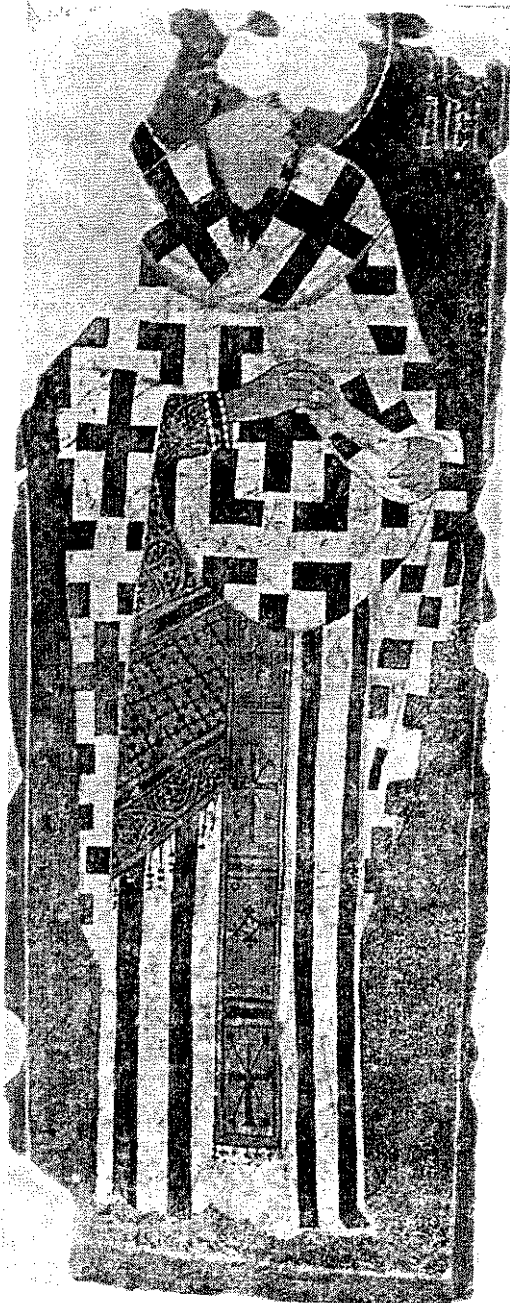

**НОВОРАЗКРИТИ СТЕНОПИСИ ОТ ЦЪРКВАТА
„СВ. НИКОЛА“ В МЕЛНИК
(Предварително съобщение)
Любен ПРАШКОВ (София)**

През средновековието гр. Мелник е бил важен стратегически, икономически и културен център, около който са се развивали интересни исторически събития. Той е бил селадиче на митрополит, за което ни съобщава едно известие от 1179 г., а в началото на XIII в. за кратко време (от 1218 до 1230 г.) дори става столица на обособеното феодално деспотство на Алекси Слав от фамилията на Асеновци¹. По сведения на Пердризет в края на XIX в. тук е имало спомен за около 70 стари църкви, от които той направил списък на 40. Според изследователите от 20-те — 30-те години на нашия век броят на руините от тях е значително намалял. Днес той е съкратен до минимум. Ктитори на строежа или украсите на средновековните мелнишки църкви и манастири са били високопоставени византийски, сръбски и български сановници. В някои от тези църкви, като напр. „Св. Троица“ от 1287 г. и „Пантанаса“ от 1289 г. е имало богата стенописна декорация и средновековни възпоменателни надписи. В началото на XX век по-голямата част от старите църкви в Мелник са били вече в руини, а останките на някои — заличени. По тази причина изследователите споменават за стенописни украси само в отделни обекти: „Пантанаса“, „Св. Димитър“, „Св. Георги“². Тези сведения обаче не са съвсем пълни, тъй като в тях отсъстват данни за стенописите в манастирските църкви „Св. Никола“ и „Св. Богородица Спилеотиса“ от които за щастие в началото на века, а и до днес, има запазени фрагменти. Археологическите разкопки, проведени през последните години потвърдиха това — бяха разкрити интересни фрагменти от църквите „Св. Димитър“, „Св. Архангел Михаил“, „Св. Богородица Спилеотиса“, с което сведенията се подкрепиха с автентични материали.

Предмет на настоящото предварително съобщение са именно съхранените се до днес части от стенописната украса на църквата в манастира „Св. Никола“. В периода между 1928—1930 година църквата е про-

обр. 1 Фигура на литургист.
Стенописен фрагмент от
средновековната църква „Св. Никола“
в гр. Мелник, XII–XIII век.

обр. 2 Фигура на дякон. Стено-
писен фрагмент от
средновековната църква „Св.
Никола“ в гр. Мелник, XII–XIII век.

учвана от българските учени А. Странски³, Н. Мавродинов⁴, а по-късно и от Ас. Василиев⁵, без сведенията от техните изследвания да са абсолютно изчерпателни и точни. За тези стенописи споменава и Ив. Дуйчев⁶. Не се е съхранила и направената тогава фотодокументация по-голямата част от която е унищожена по време на бомбардировките над София в 1943—44 година. През 1950 г. гръцкият учен А. Ксингопулос посвещава статия на една от сцените, описана и фотографизирана от предшестващите изследователи⁷. Сериозен опит за разглеждане на стенописите в наше време (1975 г.) прави Л. Мавродинова⁸. Работейки предимно по останалите на място оскъдни фрагменти и по публикувания или частично запазен фотоматериал, тя няма възможност за по пълен обзор на сюжетния материал и преди всичко за конкретен анализ на изобразителните похвати и качества на по-широк кръг изображения.

Църквата „Св. Никола“ според археологическите и архитектурни проучвания първоначално е била скъсена трикорабна базилика. Според други, тя е ранновизантийска базилика, строена още през V—VI век. Впоследствие тя е претърпяла няколко етапни изменения. За това говорят видими поправки в основите и стените на нейната източна част. Синтронът в апсидата — белег за функцията ѝ като митрополитска църква е пристроен (долепен) и декориран със стенопис по-късно. Той заляга първоначалния слой живопис върху отвесната стена на апсидата. Още първите изследователи са констатирали тези два етапа на изписване като някои намират подобни белези и на други места. В най-общи линии по-голямата част от авторите отнасят живописиста към стилистиката на изкуството на XII век. Други са склонни да отнесат част от изображенията към началото на XIII век, и да ги свържат с времето на Алекси Слав.

За щастие в периода 1939—40 г. една част от съхранените по оново време стенописни фрагменти са били свалени от разрушаващите се стени на църквата с цел да бъдат пренесени на нова основа и експонирани в музейни условия. Отделянето е станало по инициатива на Археологическия музей в София от реставраторите Карл Йорданов и Кирил Цонев в техниките „стако“ и „страпо“⁹. Отделените от стената фрагменти били пренесени във фондохранилищата на музея. Само три фрагмента още тогава били обработени (пренесени на нова основа и приведени в експозиционен вид). Те са:

1. Фигура на светец литургист в цял ръст, в архиерейски одежди, от апсидата, непосредствено до композицията „Ръкоцолагането на св. Яков за епископ“.

2. Допоясно изображение на дякон. И двете изображения по-късно са изложени в експозицията за старобългарско изкуство на НХГ в криптата на храм-паметника Св. Александър Невски.

3. Фигура на млад мъченик, останала в фондовете на Археологическия музей.

Началото на Втората световна война възпрепятствало по-нататъшната обработка на останалите фрагменти, които се пазят в мазетата на музея. Така облепени с платна от лицевата страна, навити на рола, силно деформирани, свалените стенописни фрагменти преживяват от 35 до 40 години в крайно лоши условия, прехвърляни от склад в склад получават силни разрушения от влага, плесени, прах и др.

Едва от 1975 до 1979 г. 13 фрагмента от тези стенописи бяха предоставени почти в безнадеждно състояние за изследване и консервационна обработка в ателиетата на специалност „Консервация и реставрация“ при Националната Художествена Академия в София. Вследствие на проведените технико-технологични изследвания и консервационно-реставрационни работи в продължение на 15 години (от 1975 до 1989 г.) тези фрагменти бяха успешно разкрити, укрепени, изправени, пренесени на нова основа и частично реставрирани¹⁰. При тази работа са спазени всички изисквания на съвременната консервационна наука. Резултатите бяха изненадващо добри. Независимо от дългия период, прекаран в ненормални условия, отсъствието на каквото и да е документация, в резултат на намесата бяха спасени автентичната структура на живописната повърхност, нейните изображения и цветоизлъчване. Проведените незначителни реконструкции са осъществени с различни от оригинала обратими материали, в сигнирана техника (деликатно нанесен вертикален штрих с акварелни бои), който винаги може да бъде отстранен. Възможно е и връщането на фрагментите на първоначалните им места, ако сградата някога бъде възстановена.

От всички фрагменти, заедно с незначителните части, останали на място се формира много по ясна представа за схемата, тематиката и стила на този ансамбъл. Заедно с обработените преди три и разкритите и консервирани в специалност „Консервация и реставрация“ четиринадесет фрагмента се формира една внушителна колекция от седемнадесет цели или части от изображения на един изключително ценен паметник на средновековната стенна живопис в България¹¹. Обработените в ателиетата на специалност „Консервация и реставрация“ четиринадесет фрагмента са:

1. Фигура в цял ръст на светец (вероятно Антипа) от северната стена на бемата на храма.
2. Фигура в цял ръст на литургист (вероятно Кирил Александрийски) от северната част на вимата на храма. обр. 1
3. Фигура в ръст на дякон от лявата страна на апсидата на протезиса. обр. 2
4. Полуфигура на светец (апостол) от дясната страна на източната стена на протезиса (възможно Исавър или Исидор). обр. 5
5. Полуфигура на млад светец (апостол) от лявата част на апсидата на протезиса (възможно Лука или Тома).

обр. 3 Св. Богородица от сцената „Деусис“. Стенописен фрагмент от средновековната църква „Св. Никола“ в гр. Мелник, XII–XIII век.

обр. 4 Св. Йоан Кръстител от сцената „Деусис“. Стенописен фрагмент от средновековната църква „Св. Никола“ в гр. Мелник, XII–XIII век.

6. Св. Богородица *Ширшяя небес* от конхата на апсидата на протезиса.

7. Допоясно изображение на светец в архиерейски одежди с евангелие в ръка. Съхранила се е част от надписа „Григориус“, (възможно Нисийски). обр. 6

8. Допоясно изображение на светец в архиерейски одежди с евангелие в ръка.

9. Допоясно изображение на светец-воин с мъченически кръст, с ризница и с меч в другата ръка. Според старите фотографии се намирал на

обр. 5 Апостол. Стенописен фрагмент от средновековната църква „Св. Никола“ в гр. Мелник, XII–XIII век.

обр. 6 Неизвестен архиерей. Стенописен фрагмент от средновековната църква „Св. Никола“ в гр. Мелник, XII–XIII век.

обр. 7 Свещец-воиш. Стенописен фрагмент от средновековната църква „Св. Никола“ в гр. Мелник, XII–XIII век.

приолтарния стълб от дясно на централната апсида. Най-вероятно — Св. Димитър. обр. 7

10. Целувката на Юда. Голяма многофигурна композиция от втория регистър на украсата. обр. 11, 8

11. Възнесение Христово (съхранено в два фрагмента, представящи лявата и дясната страни на долната част на голямата по размери композиция с фигурите на апостолите и Св. Богородица. обр. 9

12. Глава на Св. Богородица от фигурата ѝ в сцената „Възнесение“.

обр. 9 „Възнесение Христово“ (детайл). Стенописен фрагмент от средновековната църква „Св. Никола“ в гр. Мелник, XII–XIII век.

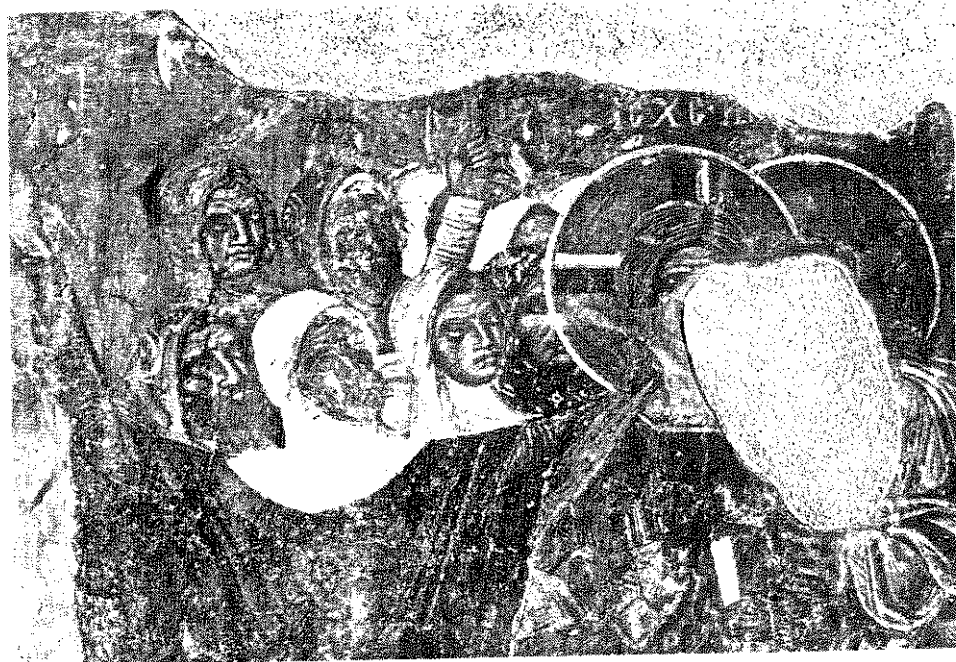
обр. 10 Главата на св. Богородица (детайл от сцената „Възнесение Христово“). Стенописен фрагмент от средновековната църква „Св. Никола“ в гр. Мелник, XII–XIII век.

обр. 11 „Целувката на Юда“. Стенописен фрагмент от средновековната църква „Св. Никола“ в гр. Мелик, XII–XIII век.

13. Фигура в цял ръст на Св. Богородица от сцената „Дейсис“ от южната част на апсидата на Диаконикона. обр. 3

14. Фигура в цял ръст на Св. Йоан Кръстител от сцената „Дейсис“ в Диаконикона. обр. 4

обр. 8 Детайл от сцената „Целувката на Юда“. Стенописен фрагмент от средновековната църква „Св. Никола“ в гр. Мелник, XII–XIII век.

Всички тези изображения¹² потвърждават в най-общи линии предположенията за схемата и репертоара на украсата на храма, изтъкнати от Странски, Мавродинов, Ас. Василиев и Л. Мавродинова, като същевременно допълват някои пропуски. Особено пълна представа получаваме за разположението на изображенията върху източните стени на Протезиса и Диаконикона. Добре запазените изображения на светец-воин, на двамата апостоли, фигурата на мъченик и полуфигурата на дякон от филиала на НХГ и фонда на НАМ дават реална представа за пропорциите, връзката на живописата с архитектурата, за типологията на образите, за тяхната рисунъчна и колоритна стойност. Най-сериозна информация за колоритните качества на стенописите ни дават освен изброените изображения и двете големи сцени „Възнесение“ от началото на втория регистър в централния кораб и „Целувката на Юда“ която е била във втория регистър върху южната стена на южния кораб. Новоразкритите фрагменти позволяват да се извлече и по-точна информация за маниерно-почерковите особености на изпълнението.

По своята най-обща характеристика, съдържание, схема, пропорции, маниер, типология и колорит стенописите от средновековната църква Св. Никола в Мелник безспорно принадлежат на стила на монументалната живопис от края на XII век. В тях има една особеност, която навярно се дължи на преходния период в развитието на стила на изкуството по това време. Ако внимателно се вгледаме в тях, ще забележим (независимо от единството на най-общите им белези), че са изпълнени в два маниерно-почеркови строя, които пък от своя страна са характерни за различни стенописни паметници в този район от периода на втората половина на XII и началото на XIII век. Това особено се усеща в двете композиции „Възнесение“ и „Целувката на Юда“. Първата е в по-широк, спокоен, уверен линеарен маниер и зелени прозрачни сенки на лицата, а втората е с по-строг, калиграфичен, но нервен почерк и тъмни кафяво-червеникави сенки в лицата. Подобна разлика може да се дължи на участието в реализацията на двама различни майстори без да се изключва принадлежността им на два различни по време етапа. Същите разлики се забелязват и при отделните изображения, особено ако погледнем фигурите на младия апостол, дяконите от една страна, които са с светла карнация, с маслинено зелени акварелно-прозрачни сенки. Светецът-воин, апостолът с брада и по-голямата част от останалите изображения са с тъмно-кафеникава сянка. Едната посока е идентична с излъчването на живописиста в паметници като Костницата в Бачковския манастир, най-стария слой в Боянската църква и намира продължение в някои творби от XIII век. Другият похват, характерен за „Целувката на Юда“, също е достатъчно разпространен в стенописите на църквите в Нерези, Курбиново, „Св. Врачи“ в Кастория. Тези различия са причина част от досегашните изследователи да търсят и изтъкват два етапа или двама майстори (което е по-вероятно). Втори слой за сега с положителност може да се докаже само върху пристроения синтрон. Разлики има и в състава на мазилковите грундове. Следи от по-късни поправки и слоеве може да е имало и другаде, но сред запазените до днес фрагменти за сега не са открити.

Възвърнатите към нов живот фрагменти от стенописите в средновековната църква Св. Никола в Мелник чувствително увеличават конкретната информация за тематиката, стила и художествените качества на паметника. За сега е трудно да бъдат направени пълни и категорични заключения, тъй като имаме работа с един фрагментарно запазен обект. На лице са само отделни части, от които трудно може да се направи цялостно обобщение. Поради това заключенията за сега могат да бъдат частични и предварителни. На първо място ще бъде необходимо намирането на точни паралели в близките паметници от района. Това ще спомогне да се уточнят нюансите и прецизира датировката. Ясно е обаче едно — живописиста в средновековната мелнишка църква „Св. Никола“ е част

от голямата традиция, създадена в района през XI — първата половина на XIII век, носител на която са множество паметници от Солун, Охрид, Кастория и други центрове на изкуството.

БЕЛЕЖКИ

¹ По въпросите за гр. Мелник през Средновековието виж богатата библиография в материалите, поместени в Мелник, т. I, 1989 г. и особено в Мелник, т. II, 1994 г.

² Специално за живописата в Мелник през Средновековието виж **Perdruzet P.** Melnik et Rossno BCH 31 1907 p. 24—30; **Мавродинов Н.** Църкви и манастири в Мелник и Рожен, ГНМ, 5 1926—31, с. 412 и сл.; **Stransky A.** Remarques, sur la peinture du Moyen Age en Bulgarie, en Grece et en Albanie. Actes du IVE congrès international des études byzantines, Sofia, 1934, p. 34—40; Същият Les ruines de leglise St. Nicolas a Melnik. Atti del V Congresso internatinale di Studi bizantini II, Roma, 1940, p. 422 и сл.; **A.** Ευγγουλουος Παρατηρης τας, τοιχογραφιας του Νικολαου Μελενικου. — Επιστημονικη елетηρις Т. 10, (φιλοσοφικis σχολης), Θεσσαλονηκι 1950, с. 115—128; **Василев Ас.** Проучвания на изобразителните изкуства из някой селища по долината на Струма. ИИИ — 7, 1964, с. 175 и сл.; **Мавродинова Л.** Църквата „Св. Никола“ при Мелник. с. 1975; Появи се и статията на **Ж. Въжарова** Мелник в изследванията на руски археолози през XIX в, със сведения от В. Григорович и П. Н. Милкоков и коментариум към тях. Мелник II с. 119—126; **Нешева В., Стоянов Г.** Средновековни църкви в кв. „Чатала“ в Мелник, Археология 25, 1983, с. 61—70; **Нешева В.** Планова и пространствената композиция. Мелник II, 1994, с. 37—61; **Препис А.** Изследвания върху средновековната архитектура на Мелник (кандидатска дисертация), 1985; **Прашков Л.** Стенописи от манастирската църква „Св. Богородица“, Мелник II, с. 87—91.

³ **Stransky**, цитл съч.

⁴ **Мавродинов Н.**, цит. съч.

⁵ **Василиев Ас.**, цит. съч.

⁶ **Дуйчев И.**, Мелник през Средновековието, Българско Средновековие С. 1972

⁷ **Ευγγουλουος**, цит. съч

⁸ **Мавродинова Л.**, цит. съч.

⁹ Техниката „стако“ представлява отделяне на живописния слой заедно с мазиковия грунд; а „страпо“ отделяне само на живописния слой.

¹⁰ Консервационно-реставрационните работи са изпълнени като курсови задачи и дипломни работи от обучаващите се в специалност „Консервация и реставрация“ под наблюдението на преподавателите и общото ръководство на проф. Л. Прашков.

¹¹ Вж. **Прашков Л.** Новооткритые фрески церкви „Св. Никола“ в городе Мелник. XVIII международный конгресс византинистов. Резюме сообщений т. II Москва 1991, с. 930—931

¹² От 25 октомври до 14 ноември 1994 г. всички фрагменти, обработени в специалност „Консервация и реставрация“ в Художествената академия, бяха включени в изложбата „Средновековни и Възрожденски стенописи“ в НДК в София, придружена с каталог, и показани на обществеността. Понастоящем те са предадени на Националния Археологически музей в София и една част е изложена в новата му експозиция.